

Christer Winberg

Varför skriver vi inte historiska romaner i stället? Ett debattinlägg om historikerns förhållande till verkligheten¹

Både i den enskilde forskarens karriär och i ett ämnes utveckling kommer det emellanåt perioder då det är nödvändigt att fråga sig "varför forskar jag/vi?". Bakom varje forskningsinsats måste finnas en övertygelse om att verksamheten har något existensberättigande, att i vårt fall historisk forskning är en kunskapsform skild från t ex skönlitterär gestaltning av historiska skeenden. Min uppfattning är att det idag på många håll i svenska historikerkreter räder osäkerhet på denna punkt. Jag skall här diskutera bakgrunden till denna osäkerhet och försöka visa på en möjlig väg ut ur den.

Det kan då vara lämpligt att gå precis 25 år bak i tiden, till 1965, då den föregående stora debatten inom svensk och nordisk historieforskning började. För svensk del kan Stefan Björklunds debattartikel i Scandia på våren 1965, "Dikt och vetande i historieskrivningen", stå som en startpunkt. Bakom Björklunds angrepp på den dåtida svenska historieforskningen låg den riktiga iakttagelsen att en positivistisk vetenskapssyn slagit igenom ganska ofullständigt i historieämnet, även om en pionjär som Lauritz Weibull kunde göra uttalanden som tydde på starka positivistiska ambitioner. Det förekom t ex inga hänvisningar till allmänna lagar, ingen strävan att formulera sådana, och inte heller användning av den typiskt positivistiska förklaringsmodellen, Popper-Hempelmodellen.² Björklund anbefalldes en mycket mer renodlad positivism, och under de följande åren pågick en livlig debatt, speciellt om historiska förklaringar. Man kan knappast säga att Björklund vann någon klar seger, men utan tvekan kom historieforskningen under 1970-talet att uppvisa drag som ofta uppfattas som positivistiska: kvantifiering, modellbyggande, viss användning av samhällsvetenskapliga "lagar".

När man i efterhand ser tillbaka på 1960-talets debatt slås man av hur föråldrade de vetenskapsteoretiska utgångspunkterna redan var när diskussionen startade. Sedan flera år tillbaka hade positivismen utsatts för en mycket hård kanonad, och den var på god väg att skjutas sönder. Jag tänker på den närmast vetenskapshistoriska kritik som riktats mot positivismen av tänkare som Norwood Hanson och i synnerhet Thomas Kuhn, vars oerhört uppmärksammade "The structure of scientific revolutions" hade kommit 1962, alltså tre år före Björklunds artikel. Denna kritik är numera så välkänd att det inte finns anledning att gå in på den i detalj. Jag vill bara peka på några saker av betydelse för

det följande. Kuhn menar till skillnad från de positivistiska filosoferna att teorier aldrig kan stödjas genom empiriska belägg (och till skillnad från Popper att inte heller förmåga att stå emot försök till falsifiering stödjer teorier). Han hävdar att det alltid finns empiriska observationer som inte passar in i etablerade vetenskapliga teorier, som jag här mycket förenklat översätter hans uttryck paradigmet med. Det finns enligt honom ingen empirisk grund för att välja mellan olika teorier, och det är följaktligen omöjligt att tala om att den ena teorin är mer "verklighetstrogen" än den andra. Man kan strängt taget inte tala om några vetenskapliga framsteg, bara om olika, ojämförbara teorier, som inte kan översättas till varandra. Ofta illustreras skiften mellan olika teorier eller paradigmet med psykologiska fixeringsbilder, som man först uppfattar på ett sätt, sedan helt plötsligt på ett annat.

Även om Kuhn, i likhet med de flesta vetenskapsfilosofer, bara talar om naturvetenskaperna, har hans synpunkter stor betydelse även för humanvetenskaperna. De öppnar för en radikal kritik av empirisk forskning överhuvud, vars viktigaste inslag är att alla våra observationer är präglade av våra förutfattade meningar, är "teoriimpregnerade", något som leder till att empirin inte kan fälla utslaget mellan olika teorier. Vardagligt uttryckt skulle det kunna formuleras som att "vi ser det vi vill se" eller "som man frågar får man svar". Dessa uppfattningar har blivit oerhört spridda och populariserade; det är idag nästan omöjligt att öppna en kulturtidskrift med självaktning utan att stöta på ordet "paradigmet" på var eller varannan sida. Ibland leder denna uppfattning till en nästan total skepticism och subjektivism, där världen knappast existerar utanför oss.³

Under senare år har även en annan strömning verkat i samma antipositivistiska, kunskapsrelativistiska riktning. Det är "nyhistorismen", intresset för hermeneutik, som i historieämnet bl a tar sig uttryck i historisk antropologi och mentalitetsstudier. *I praktiken* har dessa intressen ofta kommit att få liknande effekter som den relativistiska vetenskapsfilosofin. Inte sällan uppfattas hermeneutik som identiskt med inlevelse i enskilda aktörers själsliv, alltså en subjektivistisk forskningsmodell som klart strider mot positivismens. En annan vanlig och viktig ståndpunkt är att olika tankevärldar måste bedömas efter sina egna kriterier, att det inte finns någon allmängiltig måttstock, och att det är omöjligt att tala om framsteg i världshistorien. Dessa tankegångar har naturligtvis en slående likhet med Kuhns paradigmatteori.

Resultatet av dessa tendenser har inom historievetenskapen blivit osäkerhet om de filosofiska grundvalarna för historisk forskning: vad är historieämnets vetenskapliga status, varför sysslar vi överhuvud med forskning? Det finns en rädsla att tala om verklighet utan att sätta citationstecken om det ordet, en osäkerhet när det gäller att avgöra vad som är vetenskapliga kvaliteter och framsteg. Intresset förskjuts från relationen mellan den vetenskapliga framställningen och objektet för framställningen, dvs den historiska verkligheten, till relationen mellan den vetenskapliga framställningen och läsaren. Det finns en upptagenhet med formen, med berättartekniken och en utsuddning av gränserna mellan skönlitteratur och vetenskap. Ordet "spännande" om en framställ-

ning används inte i bemärkelsen ”ger oss viktig ny kunskap om det förflutna” utan syftar på vilken upplevelse texten ger läsaren. Allt detta leder till en oklarhet om vetenskapliga bedömningsgrunder, där i brist på annat värdet av en bok avgörs av den uppståndelse den väcker i massmedia och av dess försäljningsframgång. Till slut leds man att ställa frågan som jag satt som rubrik: varför skriver vi inte historiska romaner i stället? Frågan är inte helt gripen ur luften; romanförfattaren har vissa privilegier, en frihet i gestaltningen, en möjlighet att komprimera och destillera ett skeende, som gör att han/hon kan ge oss en bild av det förflutna som förefaller verkligare än verkligheten själv.

I förlängningen av detta hotar en identitetskris den historiske forskaren. Vad skall vi som inte har litterära talanger och konstnärlig gestaltsförmåga egentligen syssla med? Vad skall vi säga till oss själva när vi forskar eller till den doktorand som skall ge sig in i ett flerårigt mödosamt forskningsarbete?

*

Det är slående i det senaste kvartsseklets svenska historiedebatt vilken roll skarpa motsatspar spelat, vilka kast mellan delvis föråldrade ytterlighetsståndpunkter som förekommit: positivism kontra historism, samhällsvetenskap kontra humaniora, metodologisk individualism kontra radikal holism etc.⁴

Jag vill här fästa uppmärksamheten på en vetenskapsfilosofisk riktning, som undviker dessa ytterlighetsståndpunkter. Den förefaller vara föga känd i Sverige, åtminstone bland historiker. Den kallar ofta sig själv *den teoretiska realismen*. På detta begränsade utrymme kan jag självfallet bara ge en inledande orientering.⁵

Denna realism erkänner Kuhns med fleras kritik av positivisternas syn på naturvetenskapens utveckling. Positivismen ger helt enkelt inte en korrekt bild av naturvetenskapens historia eller hur naturvetare arbetar. Men, hävdar realister, det ger inte Kuhn och andra relativister heller. Om det är så, som Kuhn med meningsfränder påstår, att våra bilder av världen är fixeringsbilder, att vi inte kan ta ställning mellan olika teorier, att vi inte kan tala om vetenskapliga framsteg, att vi bara kan se det vi vill se, hur skall vi då kunna förklara det mest fundamentala i hela mänsklighetens historia: *hur människorna i ökande utsträckning lärt sig att bemästra naturen, förstått mer och mer av hur den fungerar, gjort naturvetenskapliga och tekniska framsteg*. Denna punkt är central både i mänsklighetens utveckling och i den realistiska vetenskapsfilosofin. Människorna har genom tiderna ställt frågor till omvärlden, omvärlden har svarat, ibland nog så handgripligt. Denna utveckling på gott och ont — för uppfattningen förutsätter inte någon utvecklingsoptimism —, denna dialog med naturen är obegriplig och omöjlig om det inte finns en omvärld, som existerar oberoende av oss och om vilken vi kan få ökad kunskap. Kuhns relativism motsägs av mänsklighetens mångtusenåriga praktiska verksamhet.

Man kan kanske tillägga, att själva den mänskliga kommunikationen förefaller omöjlig, om vi inte förutsätter ett bestånd av gemensamma referensobjekt

utanför oss, som vi uppfattar på någorlunda samma sätt. Visst förekommer det konflikter som beror på att vi inte uppfattar saker och ting på samma sätt, att vi missförstår varandra, men detta är knappast den stora källan till strider i världen.

Det är helt enkelt så att alla våra intryck inte är fixeringsbilder, som skiftar nyckfullt, utan att vi tvärtom på det stora hela taget är i stånd att uppfatta omvärlden på ett hyggligt verklighetstroget sätt — fixeringsbilderna dominerar inte vår uppfattning. Självfallet har vi förutfattade meningar, teoretiska föreställningar etc — så till vida är våra observationer ”teoriladdade”, som det ofta uttrycks numera. Men detta betyder inte att teorierna är så styrande att kunskap om omvärlden blir omöjlig, att ”fakta” aldrig kan användas för att välja mellan teorier.

Jag skall ta ett exempel ur min egen forskning: för en del år sedan började jag syssla med det äldre svenska släktskapssystemet. Det fanns då i litteraturen en uppfattning, som jag själv ganska oreflekterat delade, nämligen att den fornsvenska ätten var patrilineär, dvs släktskap räknades från en gemensam förfader, enbart genom män. När jag såg närmare på den personhistoriska litteraturen och på ett material som runstenar fann jag dock snabbt att det vikingatida/medeltida sättet att räkna släktskap inte stämde med föreställningen om en patrilineär släkt: man kunde t ex arva sitt släktnamn genom kvinnor, en adelsman kunde ta sin mors förnamn + son (ex Karl Ingeborgsson), och runstenar var mycket ofta resta över svågrar eller mågar. Resultatet blev att jag tvangs överge min föreställning om patrilineär släktskap. I själva verket bytte jag uppfattning två gånger, i ett andra skede trodde jag att det rörde sig om en släktkrets, en ”modern” släkt där vi utgår från oss själva och räknar oss längre och längre bort i cirklar (syskon, kusiner, sysslingar etc). I ett tredje skede — och där stannade jag — ansåg jag att det rörde sig om en sorts blandform mellan dessa båda system, om ett komplicerat system där man räknar släktskap från förfäder och förmödrar, genom både män och kvinnor.⁶ En följd av dessa teoribyten var att jag måste gå igenom en del källmaterial tre gånger, helt enkelt därför att jag de båda första gångerna inte kunde tolka det vettigt, när jag inte hade någon adekvat teori.

Poängerna med detta exempel är två: för det första är ord som ”måg”, ”svåger” etc ”teoriladdade” — de förutsätter *någon* uppfattning om släktskap. Detta kan verka pretentiöst, men om man tänker på att det finns kulturer som uppfattar faderns roll vid fortplantningen på ett helt annat sätt än vi gör inser man att även till synes självklara ord som ”far”, ”son” och ”dotter” är kultur- eller teoriladdade. *Men* de är inte så laddade att de inte kunde fälla utslaget mellan de olika konkurrerande teorier, som jag hade att välja mellan. Och detta är ett mycket vanligt och viktigt förhållande: även teoriladdade observationer kan vara neutrala i förhållande till två (eller flera) konkurrerande teorier. Den andra poängen med exemplet är att vi som forskare vanligen inte är så låsta av teorier och förutfattade meningar att vi inte förmår att urskilja när observationer alltför kraftigt strider mot dem. Det här är naturligtvis något som varje

forskare med viss erfarenhet har varit med om: hur hypoteserna förefallit orimliga och hur vi tvingats revidera vår utgångsuppfattning.

Här gled jag över från de naturvetenskapliga exempel, som vanligen figurerat i debatten, till ett humanvetenskapligt. Den teoretiska realismen utsträcker sin kunskapsrealism även till samhället och historien. Den ser samhället och det historiska skeendet som faktiskt existerande objekt. Självfallet finns det skillnader mellan naturen och samhället som studieobjekt, bl a när det gäller förklaringsproblemet, som jag återkommer till, och en del av den historistiska traditionens kritik av drömmen om enhetsvetenskapen är berättigad. Det är överhuvud inte lika entydigt vad som är ökad kunskap som i naturvetenskaperna, men trots allt är det möjligt att hävda en på mycket lång sikt ökande grad av överensstämmelse mellan vår kunskap om samhället och samhället självt (även om man på kort sikt ofta kan känna pessimism). För samhället är i likhet med naturen något som väsentligen existerar utanför oss och oberoende av vad varje enskild människa anser om det, även om vi gör försök att påverka det. Men det gör vi med naturen med, och någon fundamental skillnad finns inte: vi ställer frågor både till naturen och samhället, bägge ger oss svar tillbaka. Motsatsparet natur/samhälle ersätts inom den teoretiska realismen i viss mån av en annan skillnad, den mellan *slutna* system, dvs laboratoriemässiga experiment, och *öppna* system, dvs både samhället och naturen som den existerar runt omkring oss. Den natur som omger oss är sedan årtusenden präglad av mänsklig aktivitet, som t o m påverkar sådant som klimatet. Samtidigt är samhället visserligen människoskapat, men inte av *oss själva*, utan väsentligen av andra människor, genom århundradens verksamhet.⁷

Denna kunskapsrealism i den teoretiska realismen får konsekvenser för varför vi sysslar med historisk forskning. Den skall och kan ge ökad kunskap om verkliga förhållanden, som har existerat oberoende av om vi tycker de är bra eller dåliga. Historisk forskning är inte någon hobby som man kan ägna sig åt om man tycker det är trevligare än golf eller frimärkssamling, den bedrivs inte för att vi skall få argument för politiska eller andra åsikter (även om resultaten naturligtvis ofta har politiska implikationer) eller för att ge läsaren nya estetiska eller känslomässiga upplevelser — utan att för att ta reda "wie es eigentlich gewesen".

I denna ståndpunkt ligger ett krav på autonomi för forskaren. Det är självklart att vetenskapliga *frågor* ofta betingas av aktuella politiska och praktiska problem, och det behöver inte göra dem mindre viktiga ur vetenskaplig synpunkt, även om det skapar risk för en ensidig kunskapsutveckling. *Teorier och metoder* måste forskaren däremot själv välja utan yttre inblandning, enbart med hänsyn till forskningsobjektets natur, och *svaren* är det verkligheten som ger. Detta fritar inte forskaren från ett ansvar för *användningen* av svaren — även om vi som historiker normalt inte ställs inför samma svåra situationer som många andra forskare.⁸

Den teoretiska realismen vänder sig således mycket bestämt emot relativism och subjektivism. Är det då inte bara ett annat namn för positivism? Det känns

idag inte så angeläget att angripa positivismen.⁹ Om jag ändå går in på skillnader mellan teoretisk realism och positivism är det dels för att visa att en kritik av nyhistorismen inte behöver hamna i positivism, dels för att en jämförelse säger något väsentligt om den teoretiska realismen.

Positivismen sysslade explicit med *det iakttagbara*. I historieämnet var nog detta positivistiska drag viktigt redan före 1965.¹⁰ Bakom detta låg en begriplig frontställning mot metafysik och allsköns obskurantism. För positivismen var det empiriskt givna forskningsobjektet, och det empiriskt givna låg så att säga på samma plan, "verkligheten fick ej graderas", för att citera ett slagord från Uppsalafilosoferna, den svenska varianten av positivism.¹¹ Nu fick man snabbt stora problem här, vilket beskrivs utförligt i litteraturen — det är helt enkelt inte så okomplicerat att avgöra vad som är iakttagbart eller ej.¹²

I stort sett alla andra vetenskapsfilosofiska riktningar hävdar att forskaren inte kan begränsa sig till att studera det iakttagbara. Föreställningar om *ytfenomen* och *djupförhållanden* är centrala. Enligt Geijer är vetenskapens uppgift att se vad som sker i det som synes ske. Marx skrev att om tingens uppenbarelseform sammanföller med deras väsen vore all vetenskap överflödigt, och t o m Lauritz Weibull, som brukar anses som positivismens banérförare i svensk historieforskning kunde, när han reflekterade i nära anslutning till sin empiriska forskning förklara att "yttre händelser är i historien aldrig nog. De är aldrig det väsentliga".¹³ Alltså, i olika tappningar här en motsats mellan verklighetens yta och dess djup.

Detta kan illustreras med ett exempel, som dessutom visar problem med positivismens centrala förklaringsmodell, Hempel-Poppermodellen. I skissen nedan har det exempel som — märkligt nog — figurerade mycket i den svenska historiedebatten åren efter efter 1965 lagts in:

	<i>exempel</i>
allmän lag	vatten som fryser utvidgar sig
+	+
initialomständigheter	en vattenkyld bilmotor står ute en köldnatt
>	>
enskild händelse	bilmotorn sprängs av is

Förklaringen till den enskilda händelsen ligger som bekant i att hitta en allmän lag som tillsammans med initialomständigheter leder till händelsen. Modellen gör förklaring och förutsägelse till två sidor av samma sak: känner man till den allmänna lagen och initialomständigheterna kan man förutsäga händelsen.

Nu kan det här jämställandet av förklaring och förutsägelse bli mycket problematiskt. Ett exempel: Första tecknet på mässling är en sorts vita prickar på insidan av kinderna, sedan kommer efter ett par dagar hög feber och andra symptom. Detta kan formuleras som en allmän lag: alla barn som har sådana vita prickar får efter ett par dagar de andra symptomen på mässling. Ser man ett barn med prickar kan man göra förutsägelsen att det om ett par dagar får hög feber. Men det vore naturligtvis absurt att, som Popper-Hempelmodellen

förutsätter, vända på denna förutsägelse och påstå att de vita fläckarna är förklaringen till febern.¹⁴ Fläckarna är ytfenomen; en förklaring av febern och mässlingen överhuvud kräver teorier om företeelser som infektioners förlopp, virus etc. Och virus var länge en icke iakttagbar företeelse, en "teoretisk" företeelse som många positivisterna skulle säga.

Positivistiska förklaringar talar programmatiskt om sambandet mellan regelbundenheter på ytplanet, om iakttagbara fenomen, men säger inte något om "djupförhållanden". På samma sätt som förklaringen av mässlingen kräver antaganden om virus, skulle man behöva komplettera förklaringen av den söndersprängda bilmotorn med teorier om molekylers rörelser vid olika temperaturer etc. Den allmänna lagen att vatten som fryser utvidgar sig är nämligen inte i sig en *kausalförklaring* utan bara en *empirisk* regelbundenhet. Först med "djupantaganden" om molekyler etc blir den en kausalförklaring.

Den logiska positivismen utgår från ett orsaksbegrepp, hämtat från Hume, där en händelse sägs orsaka en annan, om en händelse av den första typen alltid följs av en händelse av den andra. Detta är ett mycket "tunt" och "asketiskt" orsaksbegrepp (som naturligtvis i hög grad hänger samman med kravet på "observerbarhet"), och det ger knappast vad vi i dagligt tal kallar för "förklaring", vilket kanske förvånar många som ansluter sig till ett positivistiskt vetenskapsideal.¹⁵

Det är här viktigt att peka på skillnaden mellan en generalisering (vita fläckar ger feber) och ett kausalsammanhang (virusinfektion ger feber). Generaliseringen ger ofta möjlighet till vissa förutsägelser men ger ingen förklaring. Det kan hävdas att de flesta "lagar" inom t ex samhällsvetenskaperna är sådana generaliseringar.¹⁶ Kausalsammanhangen ger omvänt en förklaring men inte någon förutsägelse om hur det konkreta händelsemönstret kommer att gestalta sig i detalj. Skiljer man på detta vis mellan förklaring och förutsägelse blir det möjligt att hävda att en vetenskap som historia kan ge förklaringar utan att förutsätta någon determinerad utveckling.

En annan skillnad är viktig i sammanhanget, den tidigare berörda mellan slutna och öppna system. Kausalsammanhang är *tendenser* som slår igenom om de inte hindras av något annat. I öppna system, t ex samhället, finns det så gott som alltid något annat som hindrar tendenserna att slå igenom eller modifierar deras inverkan. I slutna system däremot, dvs laboratoriemässiga experiment, kan empiriska regelbundenheter och kausalsamband sammanfalla. Lämnad åt sig själv är dock även naturen, i likhet med samhället, ett öppet system. Den som betvivlar detta uppmanas tänka på hur ofta väderleksprognoser slår in. Där emot är det naturligtvis alltid i princip möjligt att i efterhand förklara varför prognosen inte slog in.¹⁷

Att forskningen i så hög grad har att räkna med öppna system skapar stora problem för en falsifikationsmetodik av popperskt snitt. I humanvetenskaper och i de flesta av naturvetenskaperna är det mycket svårt att skapa de utslagsgivande testsituationer som kriteriet förutsätter; i bästa fall kan man med hjälp av t ex komparation skapa en blek avbild av laboratorieförhållanden.¹⁸ Det är

helt enkelt svårt att veta *varför* hypoteser falsifieras, och detta gör att det mycket väl kan vara befogat att hålla fast vid en teori, även om empiriska observationer tycks tala mot den, något som naturligtvis gör forskarens uppgift mycket svårare: hur länge skall man stå fast vid en teori, och när blir motbevisningen alltför överväldigande? Det finns i forskningen inga enkla metodregler, som det bara är att tillämpa mekaniskt.

Teoretiska realister talar om det "ontologiska gapet" mellan å ena sidan "kausallagar" eller "kausalsammanhang", andra sidan "händelsemönster", det förvillande mönster av ytfenomen som präglas av samspelet mellan en rad skilda kausalsamband och av rena tillfälligheter.¹⁹ De strävar efter att finna "mekanismer" som förklarar mönster i ytfenomenen. Det här betyder att den rena deskriptionen och urskiljandet av regelbundenheter bland ytfenomenen inte är utan värde; tvärtom betyder ofta sådana regelbundenheter att det finns underliggande kausala samband som är värda att utforska. Men det är inte tillräckligt att undersökningarna stannar vid statistiska korrelationsberäkningar el dyl, som så ofta sker i t ex samhällsvetenskaper.

Ett exempel: i en uppsats som nyligen publicerades i Historisk tidskrift vill en sociolog bl a studera sambandet mellan proletarisering och fruktsamhet på Sveriges landsbygd under 1800-talet med hjälp av den elementära befolknings- och yrkesstatistiken. Hon jämför då graden av proletarisering i hela landet (indelat i 168 områden) med den kvinnliga fruktsamheten, dvs antalet födslar i förhållande till antalet kvinnor i fruktsam ålder och finner ingen korrelation.²⁰ Bortsett från att hon använder mycket trubbiga mått på bl a fruktsamhet och skär det oerhört heterogena Sverige över en kam är det stora problemet här att det saknas varje resonemang om hur mekanismerna mellan proletarisering och fruktsamhet skulle kunna tänkas vara beskaffade, hur familjerna — som är den strategiska nivån här — påverkas av den sociala omvandlingen etc. Detta gör det närmast omöjligt att tolka resultatet, och vi är knappast klokare än före undersökningen.

Åtminstone 1800-talets Sverige utmärktes av stora regionala skillnader, och särskilt skarp är gränsen mellan vad jag kallat de öst- och västsvenska kärnområdena. För det ena fenomenet efter det andra — inom- och utomäktenskaplig fruktsamhet, politiskt beteende, självmord etc — återkommer denna gräns. Studiet av ytan, ett noggrant kartläggande — ofta med kvantitativa metoder — av regelbundenheter är ett oundgängligt stadium i vetenskaplig forskning. Men strävnan bör vara att komma åt underliggande kausala samband. Vad beror det på att man kan finna dessa sammanfallande gränser för olika fenomen? Finns det någon underliggande mekanism som förklarar samvariationen?

För att ta en av de enskilda variablerna: det tycks t ex som om den äktenskapliga fruktsamheten i Östsvrige sjunker kring sekelskiftet 1800. I ett område norr om Mälaren tillämpade de självägande bondfamiljerna en strikt födelsekontroll vid 1800-talets mitt, och bondhustrurna slutade föda barn redan vid 32 års ålder. Nedgången i fruktsamhet ägde rum ungefär samtidigt som storgodsen i området avhyste sina landbönder och ersatte dem med statare. En tänkbar

förklaring är att de självvägande bondfamiljer, som levde i detta hav av proletarisering, reagerade genom att begränsa barnantalet för att minska risken för barnen att sugas ned.²¹ Om min förklaring är riktig är osäker, men den strävar efter att söka kausala mekanismer på rätt nivå, i detta fall familjenivå.

Exemplet visar också på avsiktsförklaringar, där människors uppfattning av sin situation och deras reaktioner ingår i orsakskedjor. Till skillnad från de nyhistorister, som inskränker sig till att söka meningar och innebörder i mänskligt handlande, vill realismen förklara — och i humanvetenskaperna tillkommer just avsiktsförklaringar som en viktig kategori utan motsvarighet i naturvetenskaperna.²²

*

För att sammanfatta: enligt den teoretiska realismen finns det ett par utgångspunkter som är grundläggande för all slags empirisk forskning. Den första punkten är en *kunskapsrealism*, enligt vilken omvärlden existerar i huvudsak oberoende av betraktaren och oberoende av vad han eller hon tycker om den. Detta skiljer knappast den teoretiska realismen från exempelvis positivismen. Det gör däremot den andra punkten, enligt vilken det inte bara är iakttagbara fenomen som existerar. Vi måste också tänka oss reellt existerande krafter och strukturer under tingens yta, som ger vissa mönster i det iakttagbara.²³

För den realistiska vetenskapsfilosofin är de iakttagbara ytfenomenen präglade av underliggande krafter, ungefär som jordytan är präglad av krafter i jordens inre. Medan positivismen uppmanade forskarna att studera de iakttagbara ytfenomenen, söka regelbundenheter mellan dem och konstruera lagar utifrån dessa regelbundenheter, strävar realister att förbinda ytfenomen med djupförhållanden, att med utgångspunkt från mönster i de iakttagbara fenomenen få fram vilka djupare liggande krafter som format dessa, att skapa kausala länknings mellan djup och yta snarare än fastställa regelbundenheter mellan ytfenomen. Detta, hävdar teoretiska realister, är vad alla naturvetare och humanvetarna i sina bättre stunder i praktiken gör. Exemplet med de regionala skillnaderna i Sverige är inte unikt, utan strävan att utforska kausalsamband på djupet finns antagligen intuitivt hos de flesta forskare.²⁴ Så till vida är filosofin kanske inte så sensationell. Detta kan snarast ses som en styrka hos den, och man kan hävda att det är en sorts vetenskaplig renhållningsåtgärd att ge en realistisk beskrivning av vad forskare gör och inte ställa upp verklighetsfrämmande metodföreskrifter, som positivismen, eller göra godtyckliga inskränkningar i forskarens val av studieobjekt, aspekter och metoder, som historismen i gammal eller ny tappning.

En rad realistiska filosofer har tillämpat detta allmänna synsätt på samhälls- och historieteorins område — dvs den inte okomplicerade frågan om hur "es" är beskaffat i "wie es eigentlich gewesen". Det leder där till något som ibland kallats "strukturism", att skilja från "strukturealism", alltså den huvudsakligen franska tankeströmning med namn som Levi-Strauss och Althusser. Enligt

denna strukturism är det möjligt att urskilja reellt existerande strukturer i samhället som organiserar de iakttagbara fenomenen på bestämda sätt. Strukturismen är inte någon enhetlig riktning; den säger inte något i detalj om hurdana strukturerna är och vilken karaktär sambandet mellan underliggande strukturer och iakttagbara fenomen har. Man kan finna både "materialister" och "idealister" bland de strukturistiska tänkarna.²⁵

Det finns här ingen möjlighet att gå in på en närmare diskussion av denna tillämpning av den teoretiska realismen. Men det kan vara värt att framhålla att den ger en möjlighet att komma förbi många av de till synes oförsonliga (och föråldrade) dikotomier som spökat i bl a det senaste årets debatt i *Historisk tidskrift*.²⁶ Det gäller motsatsparet positivism — historism, eller konflikten mellan å ena sidan metodologisk individualism, med människor som orealistiskt nog tänks agera fria och obundna av några strukturer, å andra sidan en radikal holism, som personifierar strukturer och tillskriver dem meningar och avsikter och gärna hamnar i ren teleologi.

Det är kanske nu möjligt att gå tillbaka till den fråga jag ställde inledningsvis: varför skriver vi inte historiska romaner i stället? När jag nu kontrasterar forskning och skönlitteratur betyder detta inte att jag anser formen för publicering av vetenskapliga resultat oväsentlig; tvärtom finns det anledning att lägga ner mer möda på den än vad vi normalt gör. Men jag vill hävda att skönlitteratur och forskning har olika syften. Romanförfattaren har möjlighet att skildra ett händelsemönster mer konkret och åskådligt än vad den vetenskaplige forskaren har, kan ge läsaren en färgstark och levande bild av det historiska skeendet och kan låta läsaren "vara med", själv känna sig som en av de deltagande. Forskarens uppgift är inte att tävla när det gäller att skildra alla detaljer i skeendet.²⁷ Forskaren kan inte heller nöja sig med att försöka begripa hur de inblandade människorna själva uppfattade det som hände kring dem, vilket "nyhistorismen" anbefaller. Forskarens uppgift är i stället att tränga bakom detta myllrande skeende, att gå på djupet och att urskilja vilka krafter som verkade bakom, oftast utan att de deltagande människorna själva var medvetna om dem. Som Per Nyström förklarade, när han efter drygt fyrtio år blickade tillbaka på ett händelseförlopp han själv deltagit i: "När man så här efteråt får reda på sammanhang, som var dolda då man en gång själv var medagerande, påminnes man om att nuet mest är ett famlande i mörker".²⁸

Noter

1. Artikelnen är en obetydligt utvidgad version av en provföreläsning som hölls i Göteborg 1 februari 1990. Den muntliga prägelnen har bibehållits; bl a har jag i stort sett avstått från att närmare exemplifiera de tendenser som kritiserats. *Beskrivningen* av läget i det svenska historieämnet tror jag dock är relativt okontroversiell; för liknande uppfattningar se t ex L Magnusson i *Historisk tidskrift 1989* s 257 eller flera artiklar av T Nybom i R Torstendahl & T Nybom, *Historievetsenskap som teori, praktik, ideologi*, Stockholm 1988.
2. Det är naturligtvis möjligt att se det grundläggande antagandet om en "maktmaximerande människa" som en sorts generell lag, och på så sätt hävda ett starkare inslag av positivism. Men det är ett ganska tveksamt resonemang. Positivismen var i så fall omedveten; uttryckligen tog nog alla tongivande historiker före 1965 avstånd från tanken på generella lagar etc. — Min definition av positivism är rätt snäv; inte sällan görs begreppet så brett att det praktiskt taget förlorar innebörd. Naturligtvis fanns det i svensk historieforskning före 1965 andra drag som ingår i eller ofta förknippas med ett positivistiskt vetenskapsideal, t ex inriktningen på det observerbara (se nedan) och en allmän fientlighet mot spekulaton, "metafysik" etc (där just "generella lagar" uppfattades som metafysik).
3. Jämför Wittgenstein, en viktig inspirationskälla för många historieantropologer (om denna riktning se nedan, och om Wittgenstein som inspiratör min "Några anteckningar om historisk antropologi", *Historisk tidskrift 1988*, s 8): "Att världen är *min* värld, det visar sig i att gränserna för *språket* (det enda språk som jag förstår) betyder gränserna för *min* värld" (L Wittgenstein, *Tractatus Logico-philosophicus*, Stockholm 1962, s 102. Kurs i orig).
4. Denna kritik drabbar inte främst hårt arbetande, empiriskt forskande historiker, utan de akademiska filosoferna, som med ett eller annat undantag inte skrivit något av intresse för historiker eller samhällsforskare överhuvud. Detta gör ett envar historiker får bli sin egen filosof, med de risker detta innebär för elementära misstag.
5. En mycket kort introduktion (med litteraturhänvisningar) finns i I Johansson & S-E Liedman, *Positivism och marxism*, 3:e uppl, Stockholm 1987, s 103—106.
6. Se C Winberg, *Grenverket*, Stockholm 1985, s 142—145.
7. När Göran B Nilsson kritiserar historikerna för försumma sin "första plikt ... att betrakta samhällslivets mångahanda artefakter just som artefakter", och söker en förklaring i att "de samhälleliga artefakternas upphovsmän och -kvinnor oftast varit olyckligt omedvetna om sin skapande roll" (G B Nilsson, *Historia som humaniora*, *Historisk tidskrift 1989* s 2) underskattar han skillnaden mellan de tämligen individuella skapelser, inte sällan med medvetna brott mot traditioner, som exempelvis romanförfattarens och konstnärens verk utgör, och de kollektiva, genom historien "kristalliserade" skapelser som de flesta andra samhällsföreteelser utgör.
8. Ståndpunkten utesluter inte heller värdeomdömen i vetenskapliga framställningar, men det är en annan historia.
9. Ätminstone från 1950-talet skedde en uppluckring inom positivismen, och den kan nog inte längre anses som någon livskraftig *vetenskapsfilosofi* (men dess metodregler försöker forskare i vissa discipliner ännu tillämpa, t ex en del samhällsvetare).
10. Det kunde ta sig sådana uttryck som i Torstendahls metodhandbok: "Historisk kunskap är frukten av iakttagelse. Det är utifrån av erfarenheten givna data, som den historiske vetenskapsmannen bygger upp sitt resonemang" (R Torstendahl, *Historia som vetenskap*, Stockholm 1966, s 51). Här fanns ingen skillnad mot Björklund: "endast det erfarenhetsmässigt påvisbara får förekomma" (S Björklund, *Dikt och vetande i historieskrivningen*, *Scandia 1965*, s 196).
11. Se härom t ex S Källström, *Den gode nihilisten. Axel Hägerström och striderna kring uppsalafilosofin*, Stockholm 1986, s 165. — Eftersom mätbarhet är ett effektivt kriterium på observerbarhet uppstod det ett nära samband mellan positivism och kvanti-

tativa metoder, ett samband som lett till att antipositivistisk kritik gärna också varit fientlig mot statistiska metoder. Den har då stannat vid alltför ytliga iakttagelser (se även nedan).

12. Detta ledde till att många positivist blev instrumentalister, dvs gav upp anspråken på att vetenskapliga teorier kunde vara sanna eller falska: teorier var bara praktiska redskap för förutsägelser och borde användas så länge de dög till detta.
13. "Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo", *Scandia* 1928, s 112.
14. Exemplet är faktiskt hämtat från Hempel själv (C G Hempel, *Aspects of scientific explanation*, New York 1965, s 374).
15. Om bl a dessa frågor se R Keat & J Urry, *Social theory as science*, London 1975, spec s 27—32. Kap 1—3 i den boken är förmodligen den lättillgängligaste, något så när utförliga introduktionen till den realistiska vetenskapsteorin.
16. Här finns, som lätt inses, ett mycket starkt samband med instrumentalismen (se ovan n 12) och den tekniskt-administrativa användningen av forskningsresultat. — Oftast rör det sig inte om undantagslösa generaliseringar utan om statistiska regelbundenheter.
17. Det är detta som Popper syftar på när han kritiserar vad han med en ovanligt misslyckad term benämner "historicism" (när han menar försök att göra förutsägelser om samhällsutvecklingen). Han gör dock inte någon klar distinktion här utan övergår till att inkonsekvent skilja mellan "theoretical sciences" och historia, där historieämnet karakteriseras av "its interest in actual, singular, or specific events" — alltså närmast en ståndpunkt av tyskt 1800-talssnitt! (K Popper, *The poverty of historicism*, London 1960, s 143). I sak har väl Popper rätt i sin kritik av prognosförsök; frågan är dock om han adresserar kritiken rätt.
18. Om öppna och slutna system, se bl a R Bhaskar, *The possibility of naturalism*, Brighton 1979, s 163—164 (spec n 20), 168.
19. När man har denna skillnad mellan kausalsamband som verkar på djupet och händelsemönster klar för sig är det inte så svårt att begripa att en mycket vanlig — och berättigad — invändning mot Hempel-Popper-modellen bland historiker efter 1965 var att det inte fanns några historiska lagar som kunde sättas in i modellen. Det är naturligtvis inte så lätt att få fram några användbara lagar ur det förvillande händelsemönster av ytfenomen som möter betraktaren av det historiska skeendet.
20. M Larsson, 1800-talets sociala förändringar ur folkmängdstabellens perspektiv, *Historisk tidskrift* 1989, s 516—549.
21. Se C Winberg, Öst och väst i svensk samhällsutveckling, i *Lokalt, regionalt, centralt — analysnivåer i svensk historisk forskning*, Stockholm 1988, s 40—57. Ex om bondefamiljer se s 50 (uppgifterna om födelsekontroll är hämtade från I Eriksson — J Rogers, *Rural labor and population change*, Uppsala 1977, tab IV:16, s 141).
22. I det här sammanhanget kan man kanske fråga sig om inte det naturligaste sättet att förklara den sönderprägnada bilmotor som var aktuell i 1960-talets debatt vore att ta reda på varför bilägaren egentligen lät sin bil stå ute en köldnatt utan att hålla i glykol.
23. Med positivistiskt språkbruk skulle dessa krafter och strukturer kunna kallas "teoretiska"; härav namnet "teoretisk realism".
24. I verkligheten är det nog så här som de flesta icke-filosof tillgodogör sig den realistiska vetenskapsfilosofiska litteraturen, inte genom att i detalj följa med i de tekniska filosofiska resonemangen utan genom att känna igen sin vetenskapliga praktik — eller åtminstone sina vetenskapliga ambitioner. — Ser man tillbaka på 1970-talets "positivistiska", kvantitativa socialhistoria kan det hävdas att den åtminstone delvis försökte följa det realistiska recept som då knappast var utskrivet ännu. Det visas t ex av resonemang om uralv av områden för intensivstudier: det påpekades ofta att studierna inte avsåg att vara representativa i statistisk mening, utan att syftet var att undersöka ett område tillräckligt detaljerat för att komma åt verkande mekanismer.

25. Av de som grovt kan räknas som strukturister tycks det huvudsakligen vara Anthony Giddens som har uppmärksammats i Sverige. För andra författare, se t ex C Lloyd, *Explanation in social history*, London 1986 (klar och relativt lättläst, betydligt bredare upplagd än titeln anger) och A Callinicos, *Making history*, Oxford 1987 (som behandlar aktör/strukturproblemet på ett givande men något svåröverskådligt sätt).
26. Jag tänker då främst på den debatt som började med Göran B Nilssons inlägg (se ovan n 7).
27. Något som man lätt skulle kunna tro, när man ser vad en del kulturanalytiker pläderat för under slagordet "thick description". Som jag visat i "Några anteckningar om historisk antropologi", *Historisk tidskrift 1988* s 7–8, 16 har de då grovt missförstått uttrycket ifråga. — Låt mig tillägga att jag varken har ambitionen eller kompetensen att diskutera den historiska romanen ur något litteraturvetenskapligt perspektiv.
28. P Nystrom, *Historia och biografi*, Lund 1989, s 87.

